

ХАРКІВ: ВІДОМІЙ І НЕЗНАНИЙ

У наведеній статті йдеться про унікальну й неповторну Особистість на ниві Слова, Людину, як поєднала в собі безмежну любов до своєї «малої Вітчизни» – Харківщини з любов'ю до рідної Країни, народу і, нарешті, до вихоаного роками й випробовуваннями рідного Міста – і все це органічно звито з 90-літнім Ювілем одного з найбільш цитованих лінгвістів нашого часу, доктора філологічних наук, професора Милістю Божою – Лідії Андріївни Лисиченко. Отже, «Carpe Diem – Ars Longa!»

Ключові слова: Харків, Слобожанщина, реалії, дефініції, геокультура, етногенез, соборність, етнолінгвістика, етимологія, державність.

Yareshchenko A. P. Kharkiv: Well-Known and Unknown. *The article deals with the unique personality of one of the most cited linguists of our time, doctor of Philology, professor Lidiia Andriivna Lysychenko, who united in herself boundless love to her "Little Fatherland" – the Kharkiv region with love to her native country, people and, finally, to the native City. This is quite true in connection with the 90th anniversary of this woman. The author investigates the ancient names and several versions of the history of one of the geocultural, geopolitical centers of Eastern Europe – the city of Kharkiv. Kharkiv region is an extremely ancient ethnic-cultural space of modern Ukraine, that has had the millennia of cultural development, which dates back to the Trypillian era, the Cimmerian civilization. So, it is proved on a broad etymological-historical background that ethnoprosthesis around Kharkiv was always densely populated in ancient times, the territory of the present-day metropolis was never free from settlers, nomads. Kharkiv region always gave life, attracted people, was the center of ancient polyculture.*

Key words: Kharkiv, Slobozhanshchyna, realities, definitions, geoculture, ethnogenesis, collegiality, ethnic linguistics, etymology, statehood.

*Вітчизні віддати не вигризки душ,
а всю повноцінність життя або смерті...*

М. Бажан

Дорога Лідіє Андріївно, Вам, знаному ученому-мовознавцю, корифеєві Харківської лінгвістичної школи, присвячуються ці роздуми. Я знаю, що Ви закохані в наше місто, що Ви є, по суті, одним із засновників його лінгвістичного обширу, його мовознавчого обличчя; безліч цитованих праць з усіх усяд свідчать про це, плеяди молодих і не зовсім молодих дослідників мови виховані Вами.

Тематика Ваших досліджень, колосальний обшир розшукань (від етнології й до екології мови) свідчать про глибинний Розум Митця... І тому «азь грешный» насмілився присвятити саме Вам свої думки про заснування нашого Харкова і впевнений, що Ви підтримаєте мене в тому, що наше місто має багатотисячолітню історію. Вам у День Вашого славетного Ювілею присвячую свої розшукання... і ще раз поздоровляю із славетною Датою!

Харківщина, як відомо, – надзвичайно давній етнокультурний простір сучасної України, огорнутий тисячоліттями культурного розвитку, який сягав ще трипільської епохи, кимерійської цивілізації.

Славний мегаполісе ХХІ століття, Харкове, скільки років прошуміло над тобою, скільки народжень, становлень ти пережив?! Один із геокультурних,

геополітичних центрів Східної Європи, своєрідний кордон цивілізацій... З п'ятьми віків виринають твої прадавні найменування, твоя історія...

Шараукань, Харакобе, Харькa та інші...

За гіпотезою Н. Я. Марра, [*хар-сар*] – назва, подібна до таких найменувань, як Казань, Саратов; можливо, від етноніма «хазар»; прадавнього «булгаризму» [*харька*], за Кур Галі, давньобурятського, давньобашкирського поета з міста Булгар (XII–XIII ст.ст.); за версією проф. І. В. Муромцева [*хара*] – холодний, темний – тюркські діалекти; за К. І. Саратовим, [*хар-ват*] – «білі хорвати»; Ю. Морозовим [*Харька*]; проф. Арістовим [*Шарукань*] тощо.

На цьому етимолого-історичному тлі активно працює не тільки деєтимологізація топоніма, але й народна етимологія: легендарний Харько, сподвижник Якова Острянина, і Іван Каркач (Харкач?), і козак Харитон, і козак-хуторянин Захарко (Харків хутір).

Йому, Харкову, нав'язують усього 360 років! А новітні історичні й археологічні розшукування сягають як мінімум 1200. Його «переконливо» вважають «містом», «огороженою територією», а ціла «когорта» археологів, істориків, краєзнавців, етимологів відкидає процес «огороження», «городища» й впевнена в тому, що це просто місцевість, край, територіальний обшир, простір, який сягав приблизно 120 км і вів століттями «пульсуючий» спосіб життя, бо землі куманів – кипчаків – половців час від часу орендувалися купецькими валками, караванами з далекого Булгару, що на Поволжжі. Саме цим «місцем аренди» й був легендарний Шараукань (пізніше Харків)! Та й назва сьогочасної Слобожанщини колись звучала мовою тюрки як Дешт-и-Кипчак – Великий половецький степ!

Таїни, таємниці, чарівні перетворення, жах локального геноциду – усе це винесла на собі наша земля. Так ось, у цій короткій розвідці автор-етимолог і намагається познайомити допитливих із ще невідомими сторінками життя нашого міста, історією Харкова й Харківщини, доторкнутися того невичерпаного поля розшукувань, яке ще чекає свого дослідника.

В «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» (1897) наведено значну кількість історико-етимологічних і топонімічних матеріалів, які розповідають про історію заснування Харкова, появу його назви. Уже в I розділі «Описание города и его значение» свідчить, що «основание Харькова обыкновенно относят кь 1650 году», хоч паралельно з цим наводиться й думка упорядника, що «о времени населения гор. Харькова черкасами доселе не отыскано документов» [3].

Історичні матеріали XVII ст. розповідають про те, що заселення території майбутнього міста розпочинається десь після 1627 р. В «Книге большому чертежу» (1627) говориться, що заселення проводилося по берегах річок Харкова, Лопань, Уди. Є історичні свідчення й про ці гідроніми. Там же записано, що «Лопань пала в Харкову, а Харкова пала в Уды...»; нижче читаємо: «...Выше Донецкого городища, съ правой стороны впала в Уды р. Харкова отъ городища за версту».

Назва річки Харкова була відома ще тоді, коли існувало легендарне Донецьке городище – літописне місто Донець, яке було сторожовим форпостом слов'ян у боротьбі проти кочових племен (XII ст.). Існує версія, що

назва міста походить від гідроніма Харків. На цих землях здавна селилися люди. Відомо, що вже в II тисячолітті до н. е. тут було городище. На місці було знайдено численні предмети періоду бронзи скіфського часу, сарматської доби, рештки ранньослов'янських поселень. Слов'янські поселення існували в цій місцевості до і в період Київської Русі (1185 р.).

Назва річки в літописних джерелах згадується у жіночому роді — Харків — з наголосом на другому складі. Можна припустити, що назва ця походить із двоосновного іменника тюркської мови й утворилася від двох тюркських загальногеографічних термінів *хар* (*хара*, *кара*) в значенні «земля», «суша» [9, с. 100–102] та *кобе* (*коби*, *кобе*) — «слід тимчасового потоку». Таким чином, сполучення *харакобе* — складний давньотюркський гідронім, який, можливо, дослівно означав «мілководна, пересихаюча річка» або «пересихаючий потік».

Із часом змінюється структура слова, стає дещо іншим його фонетичне оформлення: частина елемента — *кобе*, *коби* — трансформується на слов'янському мовному ґрунті в *—ова*. І якщо в записях 1670 р. ще відчувається похідність назви міста від гідроніма — назви річки, то вже в 1686 р. зустрічаємо назву річки *Харків(к)а*, тобто суфікс *—к—* свідчить, що назва гідроніма вже стала похідною від назви міста, отже, *харакобе* — *Харків* — *Харків* — *Харків(к)а*.

Паралельно з цією версією існує й інша, що назва міста походить від назви легендарної стоянки кочівників *Шараукань* (*Шарукань*) на одноіменній річці. Про Шараукань, як відомо, згадується у Іпатіївському літописі 1187 року, у «Слові о полку Ігоровім».

Шараукань — це двоосновний тюркський іменник. Компонент *шарау* — скотар, а *—кань* — місце, місце перебування. Таким чином, сполучення *шараукань*, *шарукань* у перекладі — це «стійбище скотарів», хоч, як гадає більшість вітчизняних дослідників, вежа Шараукань була розташована понад р. Сіверський Донець.

Отже, версія гідронім — назва річки — існує здавна. У скарзі белгородського духівництва до воєводи Шереметьєва є термін, коли «прійшли люди» оселилися на берегах р. Лопань і Харків, захопили церковні вотчини й за царевим указом побудували на р. Харків нове місто. Це був 1654 рік! Але ж збудоване в цьому році нове місто було на території старого! А в старому жили поселенці, починаючи з 1650 р., про що і йдеться в «Историко-статистическом описании...» (1857). У цій же скарзі 1654 року чолобитники просили указу на виселення нових поселенців, які самочинно захопили монастирські угіддя, а старих — їх було 37 родин, тобто тих, що мешкали в Харкові до 1654 року, — залишити. Отже, цілком зрозуміло, що міське поселення існувало вже до 1654 р.

Як відомо, заселялося місто дуже нерівномірно, так би мовити «хвилями». Хто ж були ці перші 37 родин, які започаткували місто Харків? На це можна знайти відповідь у тому ж «Историко-статистическом описании...», де розповідається, що це були і «служилі люди», і ремісники, і окремі дворянські родини. На початку царювання Олексія Михайловича Романова, приблизно в 1645–1647 рр., близько 1247 сімейств залишили Подніпров'я,

«поселились по берегам р. Ахтырки, Харькова и Донца. В этом числе, – як свідчить «Экстракт о Слободских полках», – были и дворянские фамилии Захаржевских [відомий оборонець Української лінії полковник Г. Донець-Захаревский. – А. Я.], Кондратьевых, Лесовицких... Переселение на эти места продолжалось до 1648 года».

Безперечним історичним фактом є те, що на цьому місці 1655–1656 рр. розпочалося будівництво фортеці, яка повинна була захищати територію Південної Росії від грабіжницьких нападів кримських та ногайських татар.

Царський укад від 23 березня 1656 року говорить про те, що «велено быть на нашей службе в Чугуевском уезде для городского строения в Змиевѣ Якову Хитрову, в Харьковѣ – Воину Селифонтову и велено им тех городов Змиевских, Мохначевских, Печенежских, Харьковских, Хорошевских Черкас (українців) ведати во всем... А будет тебе, – йшлося далі в указі, – на Чугуев про приход татар вести, то ты бы, ссылаясь с Яковом Хитрово и с Воином Селифонтовым, сообща за один нове города Змиев и Харьков заступил и в плен и в расхищение не выдал».

Уже в 1662 році Харківська фортеця являє собою значне укріплення. Це був «дубовый острог с обломами, полостями, запасными таранами; ров в ширине и глубине 2 сажений; по стенам 10 башен, 10 пушек железных и одна медная, 402 ядра, 8 свиной свинца, 8 бочек пороху». При воеводі Сухотині до цих укріплень додається ще й «пригородок из стоячего дуба, на 240 сажнях, с 4 колодцами».

У деяких історичних оповіданнях свідчиться й про те, що місто заснував легендарний отаман Харко, сподвижник одного з керівників українських повстанців Якова Острянина (Остряниці). Як відомо, повстанці на чолі з Яковом Острянином у 30-х роках XVII ст. зруйнували Кодацьку фортецю, що була закладена польською шляхтою з метою контролю над Запорізькою Січчю, але пізніше, зазнавши поразки, відійшли на російську територію.

І знову ж в «Историко-статистическом описании...» (1857) констатується, що «в 1638 г. явился к московскому царю Остряница в сопровождении своей дружины: страдальцы уний построили Чугуев, вскоре явились другие массы одна за другою» [3]. Очевидно, серед них міг бути отаман Харко. Якщо припустити, що Харків був заселений ними, то виходить, що це знову-таки було раніше 1654 р.

Є чимало легенд і оповідань про тих, хто дав наймення нашому місту: це козаки й селяни-втікачі на вільні землі. Серед них є й козак Харитон, який загинув у сутичці з татарами на берегах Дінця, і селянин Захарко, від скороченого імені якого (*Захарків хутір* – *Харків хутор*) виводять назву міста, і багато інших...

Отже, багато є здогадок, припущень про походження назви міста Харькова, про дату заснування теж багато чого залишається невідомим. Хоча з усього сказаного вище стає зрозумілим, що наше місто було раніше, ніж це офіційно зазначено.

До речі, є ще одна з численних версій походження нашого міста. Послухаймо ж літописно-поетичний звіт Кур Галі (Кур-Алі), давньобашкирського, давньобурятського поета, філософа, історика, автора перших

філософсько-поетичних трактатів на розповсюдженій тоді мові тюрки, у яких згадується назва нашого міста, який, як засвідчують давні оповіді, перекази, був із азійського племені Айле та проживав у місті Булгар десь у кінці XII – поч. XIII ст.ст. Відомо, що далека від нас Волзька Булгарія у свій час була могутньою федеральною державою, вона володіла безкрайними територіями Північного Дагестану, Приазов'ям, Північним Причорномор'ям. Нею ж було побудовано чимало міст-фортець (Башту́, Батовáл, Караджéр, Харькá). Стародавня Булгарія входила до складу Волзько-Уральської цивілізації, якій нараховують сьогодні більше 15 тисяч років! До речі, етнонім *Харькá* мовою тюрки означав «лебедонька», «лебеденятко».

... Каравани купців, нескінченні верви-шереги верблюдів із різноманітним вантажем повільно йшли суходолом від Булгару, Итиля до Візантії (до речі, важко навантажений верблюд за добу проходив лише 9–12 км). Це був великий караванний похід, який тривав близько трьох місяців до місця прибуття, а потім майже стільки ж назад до Булгару. І цілком можливо, що однією зі стоянок (перепочинку), яка припадала якраз на зимовий період, була Харькá (нинішній Харків).

Етимологія топонімічної назви сягає сивої данини. Так, за В. В. Радловим, автором славнозвісного «Опыта словаря тюркских нарѣчий» [11], лексема *Харьк|а* означала «багатолюдне, шумливе місце» (стоянка). Відомо, що у давнину цією територією з Причорномор'я, Північного Кавказу прямували різні індоевропейські племена, а з Сибіру потоком розтікався угро-фінський етнос. Етнічний склад населення цього етнопростору, як засвідчують останні археологічні розшукування, відносно стабілізувався лише наприкінці IV тис. до н. е.

На цих землях побували й племена ямково-гребінецької кераміки, представники середньостогівської культури, трипільські племена, представники ямної, катакомбної, зрубної культур, угро-фіни, бондарихівці, чорноліські племена; у XII ст. до н. е. тут з'являються іраномовні скіфи, які відтісняють кіммерійців, далі – меланхлени і будини (за Геродотом), пізніше – сармати, алани, готи, гуни, авари (обри), хазари; себе увічнили в назвах (Донець Сіверський) сіверяни (Сівера) – північна гілка протослов'янського світу, а з IX ст. н. е. – кипчаки, яких давні слов'яни називали половцями (від Поля), а візантіїці – куманами.

До 1055 р. (після того, як половці відтіснили торків і печенігів) під їхньою владою опиняється величезна подніпровська територія. Саме тут, на території Придніпров'я, за Ю. Морозовим, і утворюється т. зв. своєрідна держава – культурологічний феномен, який нагадував полісну систему майбутньої Еллади! «Конгломерат специфічних проявів – слов'янської, грецької, індійської культур, – зазначає дослідник, – з відповідними міфоритуалами» створив неповторний феномен синтетичної полікультури! Пізніше його зберігали кіммерійці, нащадки індо-іранської або арійської етноспільності. Нею ж послуговувалися ірано-скіфські вагаги (нащадки іранської етнічної гілки). Таким чином, цілком можливо, що т. зв. «прадавні Змієві вали» невідомого народу й стародавні «городища» навколо сучасного Харкова нараховують щонайменше 6000–4000 років до н. е. Саме на цей період,

очевидно, і припадає частина чотирьохповерхового підземно-катакомбного архітектурного комплексу, який розташований під нашим містом і часто-густо нагадує про себе!

І хто відає, скільки віків промайнуло від спустошення або зруйнування прадавніх городищ, підземних анфілад, редутив-валів до виникнення над ними сучасного мегаполісу?!

Так, один із сучасних дослідників-археологів Л. І. Мачулін у багатьох своїх працях, а серед них «Тайны подземного Харькова» [8] й «Подземные ходы Харькова: звено исчезнувшей цивилизации» [7] ставить питання про те, що підземний Харків набагато старіший, ніж той, що сьогодні знаходиться на поверхні. Він вважає, що сучасні дослідники-пошуковці вже мають красномовні свідчення про цей феноменальний підземний раритет. Час якого сягає як мінімум XVII ст. (петровська епоха), а як максимум II–I тисячоліття до н. е. І далі йдеться про кліматичні умови, які з часом істотно змінилися: межиріччя річок Харкова та Лопань, що завершується сьогодні високим природним мисом-пагорбом (університетська гірка) протягом віків поступово покривалося предковичним лісом; самі ж водні артерії у давнину були значно повноводнішими, а їхні притоки такими, як сучасні річки Лопань та Харків. Це межиріччя колись являло собою унікальну територію для проживання племен, які здебільшого займалися мисливством та риболовлю. Самий же «мис-пагорб» служив, можливо, для прадавніх мешканців надійним сховищем. Мабуть, саме з тих часів і розпочалося будівництво – риття перших ходів-тунелей, ходів-печер.

Як свідчать факти, у XX ст. до них намагалися пробитися окремі групи аматорів-дослідників, проникнути вглиб чотирьохярусного підземно-тунельного комплексу. Вражаючим фактором був той, що за свідченнями декотрих із них, глибинна підземна температура в тунелях була завжди стабільною: вона сягала 20°C.

Цікаво, що найбільш сміливі намагалися дістатися до найглибшого тунельного зводу – і схилилися потім до думки, що він належав невідомій цивілізації, вік якої сягав XII–V тисячоліть до н. е. Може, це і фантастика, може, реальна містика, але щось у цьому є! Тим більше, що відомий археолог, історик Б. Рибаків згадував у своєму дослідженні «Русские земли по карте Идриси 1154 г.» [12] про «загадковий рубіж «країни Рум» [або Русь? – А. Я.], на території якого, за прадавніми арабськими джерелами, простежувалися стародавні назви нашого міста – це *Юра́ртія* (за Ідрісі), *Карака́зна* (у Ібн-ал-Варді), *Каракаба́н* (за Ібн-Аясом). На думку вченого, тут ідеться про густо заселену, укріплену зону навколо давнього Харкова (Шарауканя, Харакобе, Харьки).

У свою чергу, наш видатний історик Д. І. Багалій у своїй праці «Історія міста Харкова» [1] наводив гіпотезу харківського науковця XIX ст. професора Н. Я. Арістова про те, що «наше місто знаходилося на території давнього Шаруканя».

Відомо й те, що підземелля тунельно-катакомбного характеру, як свідчать сучасні дані, пронизують не тільки його територію, а знаходяться (тягнуться) під Куряжем, Хорошевим, Бабаями, Мерефою, Красним Кутом;

про що свідчать і найменування – розкопи таких давніх міст, як Сарада (біля Салтова) за Левелем; на цій території начебто існували фортеці Лавака, Ярівна, Тахркум'юка, Лавсара, Ангада; а за Міллером – Лука, Астрануза, Баруна, Бусара, Сарада, Абкада.

Отже, етнопростір навколо Харкова був завжди в давні часи густо заселеним. Є ще нескінченна низка версій. Але зрозуміло одне: територія сьогоденного мегаполісу ніколи не була вільною від поселенців, кочівників. Вони хвилями в різні віки проходили цим мальовничим відрізком землі, який колись називали частиною стародавнього Дешт-и-Кипчак, пізніше Київської Русі.

З усього цього можна й треба зробити промовистий висновок: наша земля ніколи не пустувала! Вона завжди, протягом тисячоліть давала життя, притягала до себе людей, як прадавніх поселенців, так і кочівників, була осередком давньої полікультури, хоч останні й полишали її (цю землю) досить часто, здебільшого залишаючи своїх «кураторів», збирачів податків, «язиру».

Отже, наш терен ще чекає своїх дослідників, походження Харкова – це своєрідна terra incognita.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Багалей Д. И.**, Міллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования: 1655–1905: Историческая монография. В 2 т. Т. 1; XVII–XVIII вв. Х.: Тип. и литогр. М. Зильберберг и сыновья, 1905.
2. **Грушевський М.** Історія України-Руси: У 10 т. Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1954–1957.
3. **Історико-статистичне** сведения о Харьковской губернии: С городами / Сост. Я. Голяковский. *Памят. кн. Харьковской губернии на 1865 год.*
4. **Історическая** хронология Харьковской губернии / Сост. К. П. Шелков. Х.: Университетская типография, 1882.
5. **Історія** Русів / За ред. О. Оглотана. Нью-Йорк, 1956.
6. **Кругляк Ю. М.** Ім'я вашого міста: Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. К.: Наук, думка, 1978.
7. **Мачулин Л. И.** Подземные ходы Харькова: зрено исчезнувшей цивилизации. *Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство : зб.наук.-попул.ст.* Х., 2005. Чис. 4. С. 27–47.
8. **Мачулин Л. И.** Тайны подземного Харькова Х.: ТОВ «Фактор Друк», 2005. 207 с.
9. **Мурзав Е.** Словарь местных географических названий, М., 1959, с. 100–102.
10. **Півторак Г.** Українці: звідки ми і наша мова. К.: Наук, думка, 1993.
11. **Радлов В. В.** Опыт словаря тюркских нарѣчий. Т. II, С-Петербург, 1899. 1670 с.
12. **Рибаков Б. А.** Русские земли по карте Идриси 1154 г. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института материальной культуры.* М., 1992. Вып. XLIII.
13. **Топоніміка** Харківщини: Науково-бібліографічний покажчик / Авт.-укл. А. П. Ярещенко, В. О. Ярошик. Х.: Харк. держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди, 1990.
14. **Ярещенко А. П.** Харків'яни: хто вони? Х.: Прапор, 2004. 240 с.
15. **Ярещенко А. П.** Під чаром рідної землі. Посіб. з українознавства. К.: ТОВ «Шанс», 2008. 344 с.
16. **Ярещенко А. П.** Етнокультурні реалії України (темпераційні студії). Монографічне дослідження. Х., 2017. 484 с.

Ярещенко Артур Петрович – кандидат філологічних наук, професор, професор кафедри навчання мов і літератури, КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти». Вул. Пушкінська, 24, м. Харків, 61000, Україна.

tel.: +38-099-912-70-34

E-mail: YareshenkoLyda@yandex.ua

Yareshchenko Artur Petrovych – PhD in Philology, Professor of the Languages and Literature Teaching Department, CHEE «Kharkiv Academy of Continuing Education». Pushkinska Str., 24, Kharkiv, 61000, Ukraine.